

**М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМИЙ - ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

**И. РАЗЗАКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 08.22.646 Диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 338.631**

Сагынбекова Бегаим Улановна

**Чүй облусунда айыл чарбалык жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн
жогорулатуу**

08.00.05 – тармактык экономика

экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасына изденген автореферат

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетинин колдонмо экономика жана менежмент кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи: Атышов Көбөгөн

экономика илимдеринин доктору, профессор, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетинин колдонмо экономика жана менежмент кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: Аюпов Асылбек Нургазиевч

экономикалык илимдердин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин маркетинг, коммерция жана логистика кафедрасынын профессору

Сомов Евгений Николаевич

экономика илимдердин кандидаты, Россия Федерациясынын биринчи Президенти Б. Ельцин атындагы Кыргыз - Орус Славян университетинин менежмент кафедрасынын доценти

Жетектөөчү уюм:

К. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин айыл чарбасындагы экономика жана ишкердүүлүк кафедрасы, дареги: 720005, Бишкек ш., Медеров көчөсү 68

Диссертациялык ишти коргоо 2023 - жылдын 27 ктыбрында саат 13.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий- изилдөө университетине жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча уюштурулган Д 08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү 58.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциялоонун идентификациялык коду <https://vc1.vak.kg/b/102-mse-zzg-o48>

Диссертациялык иш менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим - изилдөө университетинин (Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58) жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 66) китепканаларынан жана ошондой эле, nak.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 26 сентябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика
илимдеринин кандидаты, доцент

Кадыралиев А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Экономикалык кайта өзгөрүү жылдарында дыйкан (фермер) чарбалары жагында түзүлгөн жаңы жер ээлери агрардык экономиканын негизги бөлөгү жана айыл чарбасын өнүктүрүүнүн кыймылдаткыч күчү болуп калды. Айыл чарба жеринин баалуу бөлөгү - айдоо жердин көбү, аны пайданууну майнаптуулугун жогорулатуу максатында жек менчикке берилгенине байланыштуу жер мамилелери түп тмырынан өзгөрдү. Бирок өндүрүштүн параметры бир чарбачыл субъектке эсептегенде төмөндөгүнүнө байланыштуу ал үмүт ачык жана жер ресурстарды майнаптуу пайдануу жетишсиз бойдон калды.

Республикада жерге жеке менчикти киргизүү менен бирге менчиктин башка формаларынын сакталышы, жерди пайдалануучулардын жоопкерчилигин жана жер мамилерин жөнгө салуу заралчылыгын шарттады.

Чүй облусундагы айыл чарбалык жерди пайдалануунун жыйынтыгын изилдегенде айдоо жер аянты айлануудан чыгып жатканын, Республикада колдонулуп жаткан мыйзамдардын талаптарын сактабагандыктын, жерди ургалдуу пайдалануу жана топурактын асылдуулугун сактоо боюнча боюнча мамлекеттик органдар менен жарди колдонуучулардын өз ара мамилесинин механизминин жоктугунан айыл чарбасынын эффективдүүлүк көрсөткүчтөрүнүн төмөндүгүн көрсөтү.

Өлкөнүн айыл чарба өндүрүшүнүн келечектеги өнүгүшү айыл чарбасы пайдаланган жердин эффективдүүлүк жана сакталыш деңгээлине жарша аныкталат. Жер мамилелерин жөнгө салуу жагындагы агрардык саясат топурактын асылдуулугун жогорулатууга, айдоо аянты сактоого жана аны пайдаланбагын өндүрүмдүү жерди өндүрүшкө киргизүүнүн эсебинен көбөйтүүгө багытталган.

Кийинки жылдарда калктын санынын объективдүү өсүшүнө байланыштуу дүйнөдө жана Кыргызстанда айдоо жердин аянты жан башына төмөндөгөнү байкалууда. Бардык өлкөлөрдө, анын ичинде биздикида, айыл чарба жерди сактоону, ошондой эле жерди максатуу, майнаптуу колдонуу жана коргоону камсыздоочу мыйзамдарды кабыл алышат.

Жерди колдонууда ишти заманбап билимди пайдалануу менен жүргүзгөн, айыл чарба өндүрүмүн өстрүүдө топурактын асылдуулугун сактоо жана жогорулатуу зарылчылыгын түшүнгөн жаңы муундагы жер ээлери жана пайдалануучуларды түзүү өтө актуалдуу болуп саналат.

Республика боюнча жерди эффективдүүлүгүн жогорулатууда айдоо аянтын 34,3% топтолгон Чүй облусу талашсыз таасир тийгизет. Жерди колдонуунун эффективдүүлүгүнө, андагы орун алган көйгөлөргө артыкча арналган изилдөө агрардык экономикада илимий жана иш жүзүндө чоң маанилүү экендигин тастыктайт.

Бул илимий жана практикалык көйгөйлөрдү чечүү жер мамилелерин жөнгө салууну жана жер колдонуучулардын жоопкерчилигин көтөрүү механизмдерин жаңы методикалык ыкманы белгилейт. Жер мамилелериндеги колдонулган

жетишкендиктер өлкөнүн экономикасынын азыркы этабындагы чарба жүргүзүнүн өзгөчөлүктөрүн толук эске албайт.

Республикада колдонулуп жаткан мыйзамдык-нормативдик актылардын айыл чарбасы колдонгон жердин эффективдүүлүгүн көтөрүү максатында жерди пайдалануу жана коргоо көйгөйлөрүн так илимий изилдөө Чүй облусунда жүргүзүлгөн эмес. Ата мекендик окумуштуулар бул теманын кээ бир жактары толук чагылдырылбаган жана чарба жүргүзүү жерди пайдаланууда ар түрдүү менчиктик шартында болгондуктан айыл чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн келечекте көтөрүүнү илимий жана практикалык негиздөө зарылчылыгы келип чыгат.

Теоретикаык жактан негиздөө максатында жер мамилелерин өркүндөтүү, ошондой эле айыл чарбасы пайдаланган жердин эффективдүүлүгүн көтөрүү боюнча практикалык рекомендациялардын заралчылыгынан бул изилдөөнүн актуалдыгы келип чыкты.

Диссертациялык иштин темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын 2026 жылга чейинки Улуттук өнүктүрүү программасы (2021ж. 12 октябры УП №435), Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жж. туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын (2018 ж. 31 октябры УП № 221) алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты – илимий-теоретикалык маселелерди изилдөө, жерди колдонуудагы чогулган тажрыйбаны анализдөө жана айыл чарбасы пайдаланган жердин натыйжалуулугун жогорулатуучу жер мамилелерин өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Коюлган максатка жетишүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлган::

1. жерди элөөнүн жана пайдалануунун жаңы шартында жер мамилелердин теоретикалык негиздерин, чет өлкөлөрдүн оң тажрыйбасын Чүй облусунда колдонуу максатында изилдөө;
2. айыл чарба жерге жеке менчиктик таптын түптөлүшүнүн өзгөчөлүгүн жана алардын жерди пайдалануудагы мамилелерин ачып көрсөтүү;
3. Чүй облусунда жерди пайдалануу контекстинде чарбалардын ар түрдүү категорияларда айыл чарбасынын өнүгүү тенденциясын баалоо;
4. айыл чарбасында жерди пайдалануунун жаңы шартында анын натыйжалуулугун баалаган көрсөткүчтөрдү аныктоо;
5. жер ээлери, жерди колдонуучулар менен мамлекеттик органдардын жерди пайдалануу боюнча өз ара мамилерди жөнгө салуучу механизм өркүндөтүү, ошондой эле алардын жерди ургалдуу пайдалануу үчүн жоопкерчилиги боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзам ченемдерине сунуштарды негиздөө;
6. Кыргыз Республикасынын агрардык экономикасынын өнүгүшүндө Чүй облусунун орду жана маанисин ачуу менен облустун айыл чарбасынын 2030 жылга өнүгүү болжолдуу параметрин иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы жерди колдонуунун натыйжалуугун Чүй облусунда көтөрүү боюнча илимий-методикалык жоболорду жана практикалык сунуштарды, жер мамилерин жөнгө салуу механизмдин өркүндөтүүнү эске алуу менен, негиздөөдө турат.

Изилдөө жараянында алынган илимий жаңылыктар төмөнкүлөр:

- майда чарбалык субъектер басымдуу болгон шартта айыл чарба продукцияны өндүрүүдө жердин экономикалык ролун ачуучу теоретикалык жана укуктук жоболор, айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн крешелүүлүгүн жогорулатуу максатында, жалпыланды;
- “жерди жеке менчиктик ээлөө жана пайдалануу” шартында ыйгарымдуу мамлекеттик органдар менен жер пайдалануучулардын өз ара байланыштарын жөнгө салуу боюнча негизги багыттары негизделди;
- 100 га айыл чарба жана айдоо жерден көп жылдары алынган жалпы айыл чарба продукциясы менен жерди пайдалануунун майнаптуулугу баалоо, жүргүзүлдү, ошондой эле ушул көрсөткөчтөр боюнча математикалык таксонометрикалык ык менен Чүй облусунун рейтинг рангасы акыкталды;
- жер ресурстарын коргоо жана ургалдуу пайдалануу максатында жер мамилелерин укуктук негиздерин өркүндөтүү боюнча рекомендациялар берилди;
- майда товардык өндүрүш шартында коом рыноктун айыл чарба товарлар менен толукталышына кызыкдар болгондуктан эмгек өндүрүмдүүлүктүн көрсөткүчүн акыркы өндүрүм боюнча аныктоо алгоритми киргизилди;
- Чүй облусунун 2030 жылга чейинки айыл чарбасынын болжолдуу өнүгүү параметри жана жердин эффективдүүлүгүн жогорулатуу боюнча сунуштар иштелип чыкты.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси жерди пайдалануу талаптарды жана укуктук ченемдерди өркүндөтүүгө багытталган сунуштарды, рекомендацияларды жана аларды өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатууну иш жүзүнө колдонулуусу мүмкүн экендигинде турат.

Башкаруу органдары айыл чарбасын өнүгүү программаларын иштеп чыгууда топурактын асылдуулугун сактабагандыгы, жерди максаттуу пайдаланбагандыгы үчүн менчик ээлердин жерин алуу тартибине, шартына укуктук ченем киргизүү боюнча сунуштарды колдонушу мүмкүндүгү сунушталды.

Жер мамилелерин жөнгө салуучу экономикалык рычагдарды колдонуу талаачылыктын жана мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгүн көтөрүүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүгүн жана келечегин аныктоого жол ачат.

Диссертациянын коргоого коюлчу негизги жоболору:

- жерге жеке менчиктик киргизилиши менен жерге ээлик кылуу жана пайдалануу менчиктиги белгиленип, Кыргыз Республикасынын Конституциясы боюнча жер артыкча мамлекеттин менчигинде тургандыгын эске алуу менен жер мамилелеринин теоретикалык жоболору системалыштырылды;

- Чүй облусунун айыл чарбасынын экономикалык жана өндүрүштүк көрсөткүчтөрүн талдоонун негизинде жер ресурстарды ургалдуу пайдалануунун негизги багыттары жана аларды ишке ашыруу жолдору аныкталды;
- айыл чарбасы пайдаланган жерди коргоочу жана эффективдүүлүгүн камсыздоочу мамлекеттик көзөмөлдү турмушка ашыруу механизми негизделди;
- жерди эффективдүү пайдалануунун негизги көрсөткүчтөрү боюнча Чүй облусунун рейтинг рангасын математикалык таксономерткалык метод менен аныктоо жердин келечектеги өндүрүмүнүн өсүү мүмкүнчүлүгүн көрсөтү;
- майда товардык өндүрүш шартында коом рынокту товар менен толуктоо керектигинен айыл чарбасында эмгек өндүрүмдүүлүгүн жалаң дүң эмес, түпкү өндүрүм боюнча баалоо сунушталды;
- айыл чарбасы пайдаланган жердин эффективдүүлүгүн көтөрүүнүн негизги тараптары жана Чүй облусунун 2030 жылга чейинки айыл чарбасынын болжолдуу өнүгүү параметри негизделди.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан айыл чарбасы пайдаланган жердин эффективдүүлүгүн, жерге жеке менчик ээлеринин жаңы табы түзүлгөн шарта, жогорулатуунун теоритикалык негиздери, кийинки 10 жылда айыл чарбасынын өнүгүү тенденциясынын контекстинде анын эффективдүүлүгүн келечекте көтөрүүнүн багыттары иштелип чыкты

Изилдөөнүн натыйжалалрын апробациялоо: Диссертациялык иштин негизги жоболору жана жыйынтыктары эл аралык илимий-практикалык конференцияларда: жыл сайынкы Мусакожоевдик окуу алкагында, Т. К. Камчыбеков менен К. А. Атышовдун 70 жылдык мааракесине арналган «Кыргызстандын заманбап экономикасы: көйгөйлөрү жана өнүгүү келечеги» (Бишкек, 2019 ж.); жыл сайынкы Мусакожоевдик окуу алкагында, э.и.д., профессор, КР УИА мүчө-корреспонденти А. М. Молдокуловдун жана э.и.д., профессор, КР УИА жана ВАСХНИЛдин мүчө-корреспонденти А. У. Орузбаевдин 90 жылдык мааракесине арналган «Интеграция шартында регионду өнүктүрүүнүн экономикалык көйгөйлөрү» (Бишкек, 2020 ж.); жыл сайынкы Рыскулбековдик окуу алкагында, Муса Рыскулбековлун 110 жылдык жана т.и.д., профессор К. А. Алымбековдун 70 жылдык мааракесине арналган «Кыргыз Республикасы: бирдейликти тандоодогу отуз жылдык издөө» (Бишкек, 2021 ж.).

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Иштин негизги жоболору илимий цитирлөө маалыматтар базасында кирген илимий басылмаларда 2 б.т. көлөмдүү 8 илимий макалада, анын ичинен 6 макала Кыргыз Республикасында, 2 - Россия Федерациясында.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Иш кириш сөздөн, үч баптан, корутунду жана сунуштардан, пайдаланган булактардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Диссертация 160 баракта чагылдырылган, 27 аналитикалык жадыбал жана 2 сүрөт бар.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасын тандоо негизделген, анын актуалдуулугу көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн максаттары, милдеттери, коргоого киргизилген негизги жоболору түзүлгөн. Иштин илимий жаңылыктары жана практикалык баалуулугу аныкталган.

Диссертациянын «**Агрардык сектордо жерди эффективдүү пайдалануунун теоретикалык-методикалык негиздери**» атындагы биринчи бабында көп сандаган майда дыйкан (фермер) чарбалар агрардык сектордо басымдуу болгон шарта айыл чарбасы колдонгон жердин майнаптуулугун жогорулатуу көйгөйлөрү жана өзгөчөлүктөрү изилденген, жер мамилелеринин калыптанышынын теоретикалык, методикалык аспектери каралган.

Рынок экономикасына чейинки доордон баштап азыркы агрардык экономикагы экономикалык илим жер адамзаттын жашоосуна керектүү объект жана улуттук байлыктын эң баалуу булактарынын бири экендигин көрсөтүп келет.

Жер айыл чарба өндүрүш жараянында эмгек каражаты жана эмгек буюму катары колдонулган уникалдуу касиетке ээ. Айыл чарба өндүрүшүн жүргүзүү системасын туура колдонсо топурактын асылдуулугу кайра калыбына келет жана көтөрүлөт.

Жер ургалдуу пайдаланса сапатынынын жакшыраны, б.а. топурактын асылдуулугу көтөрүлөрү агрардык теорияда белгиленген. Начар жер участогунда колдонулган капитал орточо пайда алып келиши керек, антпесе капиталист айыл чарба бизнеси менен алектенбейт экендигин Рикардо туура жазган [Рикардо, Д. Начало политической экономии и налогового обложения [Текст] / Д. Рикардо. - Антология экономической классики. - М.: МП «экономика», 1993. - Том 1. - С. 473].

Өндүрүштү интенсификациялоо топурактын асылдуулугун көтөрүүгө, ошого жараша айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнүн өсүшүнө түрткү берээрин К. Маркс көрсөткөн. Ошол эле мезгилде топурактын асылдуулук, жер аянтын бирдигине капиталдын чыгымынын жана эмгек өндүрүмдүүлүктүн деңгелинде айрымачылык сакталат [Маркс, К. Капитал [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. - соч. 2 изд. - Т. 25.- Часть 2. -С. 551].

Капитализмдин баштапкы доорунда жерге болгон жеке менчиктик, мамлекеттин кандайдыр бир кийлигишүүсүз, абсолюттук формада болгон. Азыркы мезгилде жер ээлеринин укуктары коомдук кызыкчылыктын пайдасын көбүрөөк көздөгөн мамлекеттик жөнгө салууга бурулган. Жер ээлеринин аны иш жүзүндө пайдалануусун так көргөзгөн укуктук жана экономикалык механизмдер пайда болду. Дүйнөдөгү өнүккөн өлкөлөрдө жерге болгон менчиктик укук рыноктук мамилелерге дал келип иштеп жатат, ал эми топурактын асылдуулугун сактоого, анын жакшыртууга камкордук жасоо, жер ээлеринин укугун чектеп жердин социалдык кызмат жак пайдасыны чечүү, б.а. «комдук кызыкчылыкты» сактоо, айыл чарба өндүрүшүнүн жүргүзүүнүн нормасына айланып калды. Жерди пайдалануунун абалын батыш Европа өлкөлөрүндө бекеринен катуу көзөмөлгө алынган жок.

Германия, Швейцария жана скандинав өлкөлөрүндө жер аянттардын майдаланыша жана бөлүнүп кетирбөө максатында аларды мураскерлер арасына бөлгөнгө жол берилбейт.

Айыл чарбалык жер аянттары чектелүү өлкөлөрдө фермерлердин аларды пайдаланышына катуу көз салышат. Норвегияда жерди майнаптуу пайдаланбаган фермерлерден аны алып коючу мыйзам бар. Ошондой эле чара Дания да колдонулат [Абдымаликов, К. Экономика сельского хозяйства [Текст]/ К. Абдымаликов, Ж. Жумабаев. – Бишкек, 2012.- С.75-76].

Казахстан Республикасында жер пайдаланууну жөнгө салуу механиздери толугураак аныкталган. Райондордун ыйгарымдуу органдарынын компетенциясына жер мамилелерин жөнгө салуу жагы каралып, алар райондун аймагында чарбасыз калган жер участкатору таап, эсепке алып аларда жүргүзүлүүчү чаралар жөнүндө Айыл чарба министрлигине жарым жылдык жана жылдык отчетту берүү каралган [Казахстан Республикасынын Жер Кодекси].

Туркменстанда жер участкатордун менчик ээлери өзүнүн чарбалык иш жүргүзүсүнүн жыйынтыгында жерди максаттуу, ургалдуу пайдалануу, топурактын асылдуулугун көтөрүү милдети, табыгый ресурстардын азайышына жол бербөө жагы белгиленген. Жерге менчиктик укуктан ажыратууну камтыгын катуу чаралар каралган [«Жер жөнүндө» Туркменистандын Кодекиси].

Жер мамилелерди жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Жер Кодекси кабыл алынган, анда жерди коргоо, пайдалануу үчүн көзөмөл кызматты аткаруу айыл өкмөтгө (13 статьянын 4 п.), райондук мамлекттик администрацияга (15 статьянын 6 п.), облустук мамлекттик администрацияга (17 статьянын 9 п.) жүктөлгөн. Бирок аны иш жүзүнө аткаруу механизми жана ар бир органдын так жоопкерчилиги аныкталган эмес.

Жер Кодексинин 50 статьясынын 1, 2 пунктарында жер участкатордун ээлеринин, жер пайдалуучулардын жоопкерчилиги көрсөтүлгөн, анын 8 пунктунда алар «Кыргыз Республикасы аныктаган жердин абалы, пайдалануу боюнча маалыматы мамлекеттик органдарга өз убагында берип туруу ...» милдеттендирилген. Жер ээлери кандай формада, кимге маалымат берүү суроосу жаралат, ага так жооп жок.

Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн компетенциясына жерди коргоо, пайдалануу боюнча көзөмөлдү уюштуруу (20 статьянын 9 п.) кирет. Бирок ага жүктөлгөн бул кызматты иш жүзүнө аткаруучу так механизми каралган эмес.

Айыл чарбалык жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн мыйзамдарга, укуктук-нормативдик актылырга аларды пайдалануунун укуктук мониторингин уюштуруу боюнча, КР Жер Кодексинде жер участкаларынын ээлеринин жоопкерчилиги каралып, андагы талаптар аткарылбаган учурда жерге болгон менчиктик укуктан ажыратууга чейин белгилениши керек.

Экинчи бапта **«Чүй облусунда жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн баалоо»** азыркы чарба жүргүзүү шартындагы айыл чарбасы пайдалаган жердин эффективдүүлүгүн баалоочу көрсөткүчтөрдүн

өзгөчөлүктөрү каралды, Республиканын айдоо жеринин үчтөн бир бөлүгүн камтыгын Чүй облусунун агрардык секторунун абалы комплекстүү анализденди.

Изилдөөнүн объектиси болуп айдоо жерге жеке менчиктик басымдуулук кылган шартындагы Чүй облусунун айыл чарбасы саналат.

Изилдөөнүн предмети – жер ресурстарын пайдалануу көз карашында, айыл чарбанын эффективдүүлүгүн көтөрүүнүн негизин түзгөн экономикалык жана өндүрүштүк жараяндар.

Изилдөөнүн методдору. Айыл чарбасынын жалпы өнүгүү деңгээлин билүү үчүн диссертациялык изилдөөдө жалпы илимий жана илимий-конкреттүү методдор: байкоо, системалоо, салыштыруу, жалпылоо, логикалык байланыштарды сезүү, анализ, синтез; моделдөө, эконометрикалык, фактордук, прогноздоо, экономикалык статистика. Изилдөөнүн маалымат булактары болуп стат органдардын, КР Айыл чарба министрлигинин, Чүй облустук агрардык өнүгүү департаментинин, ошондой эле жер мамилелерди жөнгө салган КР укуктук-нормативлик актылары саналаат.

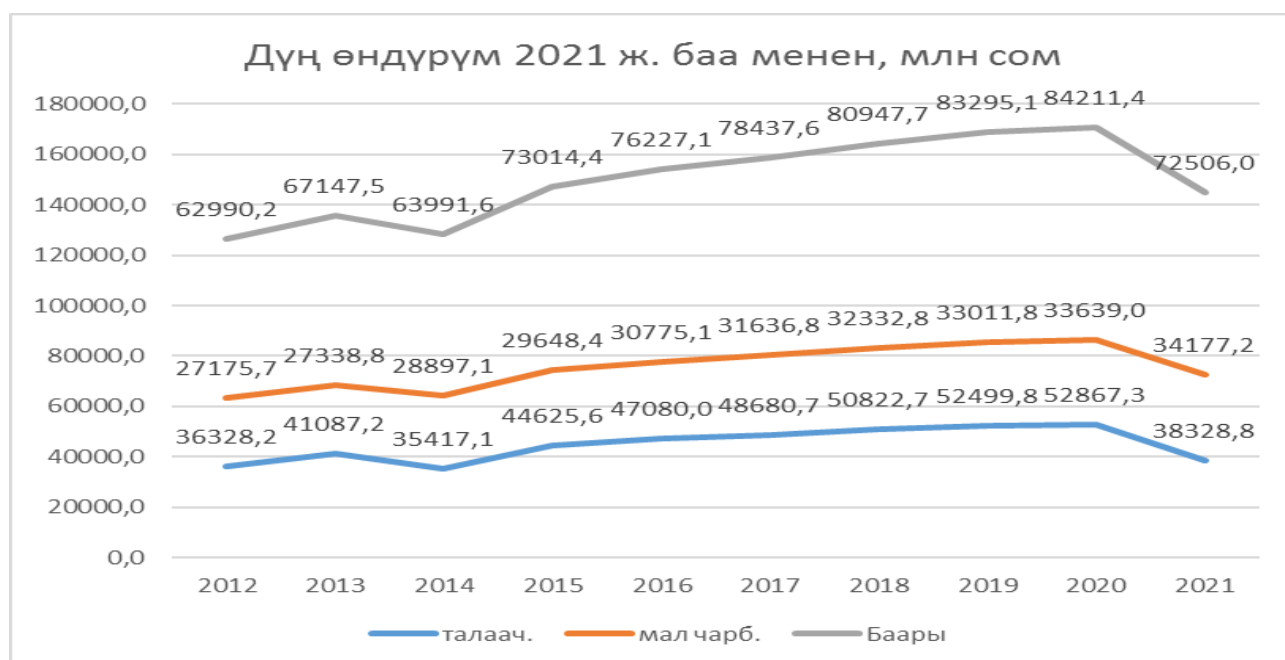
Калктын өсүшү калктын бир башына айыл чарбасына арналган жердин азайганына алып келгендиктен, Кыргызстандын айыл чарбасынын алдына жерди эффективдүү пайдалануу боюнча чоң милдеттерди койдү.

Чүй облусу айыл чарбасынын келечекте өнүгүшү үчүн чоң мүмкүчүлүккө ээ. Анда Республиканын айдоо жердин үчтөн бир бөлүгү жайгашкандыктан, ал эми табыгый климаттык шарты жагымдуу болгондуктан шаар калкын, анын ичинде миллион калкы бар Бишкек шаарын жана облустун шаарларында жашаган 166 миң же 18% калкты, тамак аш камсыздоо үчүн керектүү айыл чарбалык продукциянын көп түрүн өндүрүүгө болот. Облустун айыл чарбасынын эффективдүү өнүгүшү анын улуттук деңгээлде өсүшүн болжолдойт.

Чүй облусунун 2012-2021 жылдарындагы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрүн өндүрүү тенденциясы туруктуу өсүштү көрсөттү. Фабрикалык кант кызылчаны өндүрүү эки эсе өсүшү калктын өзүн камсыздоосун жогорулатты. Талаачылыктын жана мал чарбалыктын тамак аш өндүрүмү анын бардык түрү боюнча көбөйүү жетишилди.

Чүй облусунун айыл чарбасынын өнүгүү динамикасы көрсөткөндөй кийинки 10 жылдагы тармактын жалпы дүң продукциянын өсүш темпи 115,1%, анын ичинде талаачылыкта 105,5%, мал чарбачылыкта – 125,8% түздү. Муну графикте карасак (2.1- сүрөт), 2013 жылы мурунку жылга (2012 ж.) салыштырганда өскөн, 2014 жылы төмөндөгөн, 2015 жылдан 2020 жылга чейин акырындык өсүш байкалган. 2021 жылдын төмөнкү көрсткүчтөрү пандемияга байланыштуу.

Облустага 422,3 миң га айдоо аянтын 260,5 миң га же 61,2% сугат. Сугат жерде фабрикалык кант кызылча, кылкандуу дан эгин, дандык, силостук жүгөрү, көп жылдык чөп тоюттук максатка жана үрөн, жышылча-бахча өсүмдүктөр, жүзүм жана мөмө жемиш бактар эгилет. Кайрак жерде негизинен дан эгин жана майдык өсүмдүктөр, жарым жартылай көп жылдык жана башка тоют өсүмдүктөр өстүрүлөт.

2.1 - сүрөт. Чүй облусунун айыл чарбасынын дүң продукциясынын 2012-2021 жж. наркы, 2021 жылдын баасы менен.

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2006-ж., 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. –Кирүү режими <http://www.stat.kg/ru/publications>. – башкы беттен.

Айыл чарба жердин баалуу болгон айдоо аянты толук пайдалануу- айыл чарба өндүрүмүнүн өсүшүнүн негизи. Ага карабай Республика боюнча пайдаланбай калган айдоо жердин салыштырма салмагы 2017 жылы 5,8%, 2021 жылы – 4,4% түздү, Чүй облусунда 2017 жылы 12,4 миң га же 2,9%, 2021 жылы 4,2 миң га же 1,0% айдоо жер пайдаланбай калган.

Дүйнө жүзүндө айыл чарбасы мамлекеттик колдоо алат. Бул жерде кээ бир өлкөлөрдөн колдоо өлчөмүн келтирүүнү туура деп эсептедик. АКШда мамлекеттик колдоо фермерлердин кирешесинде 30%, Японияда – 80 түзөт [Пессель, М. А. Заем, кредит, ссуда [Текст] / М. А. Пессель // Деньги и кредит. – 1999. – № 4. – С. 27-29].

Кыргыз Республикасынын өкмөтү 2013 жылдан баштап «айыл чарбасын финансалоо» (ФСХ 1-9) программасы боюнча жыл сайын агрардык секторго 3-7 млрд сомго мамлекеттик жеңилдетилген насия бөлүп жатат. Анын орчундуу бөлүгү мал чарбасынын өнүгүшүнө колдонулат. Талаачылыгы өнүккөн аймак катары Чүй облусуна Республика боюнча өсүмдүк өстүрүүчүлүккө каралган насиянын 30,6% жана айыл арбалык өндүрүмдү кайра иштетүүчү жана кызмат көрсөтүүчү тармактарга – 60-85% бөлүнгөн, 2.1- таблицадагы маалыматтар.

Эгерде бул колдоонун деңгээлин өнүккөн өлкөлөр менен салыштырсак жетишерлик эместигин, бирок ал өлкөнүн бюджетине жараша экендигин белгилесек болот. Республика боюнча өткөн 9 жылда орточо бир жылдык айыл чарба өндүрүмү 213188,3 млн сомду, мамлекеттик жеңилдетилген бюджеттик колдоо - 5208,0 млн сомду түзгөн же колдоонун үлүшү айыл чарба өндүрүмүнүн дүң баасынын 2,4% туура келет.

2.1 - таблица. Республика жана Чүй облусуна 2013-2020 жылдагы «айыл чарбасын финансалоо» (ФСХ 1-9) программасы боюнча бюджеттик насыялар

	Баары, млн. сом	Анын ичинен (млн сом):				
		Талаачы лык	Мал чарбасы	Кайра иштетүү ж.б.	ФСХ- Кластер	ФСХ- Ун өнөр жайы
Республикада ФСХ «1 – 9», баары	46872,3	6661,8	30514,9	8930,4	362,2	403,0
Анын ичинен Чүй облусу (ФСХ «1 – 9»)	14335,7	2079,4	6316,8	5344,8	146,9	343
Ошол жалпы суммага, %	30,6	31,2	20,7	59,8	40,6	85,1

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]. –Кирүү режими: <https://agro.gov.kg/>. – башкы беттен.

Ресурстардын жетишсиздиги коом аларды эффективдүү пайдаланууну мажбурлай тургандыгын экономикалык теория белгилеген. Айыл чарбасы пайдаланган жер да жетишсиз ресурстарга кирет.

2.2 - таблица. Облустар боюнча 2017-2021 жылдары 100 га айыл чарба жана айдоо жерден айыл чарба өндүрүмүнүн алынышы

Облустар	100 га айыл чарба жерден өндүрүү, миң сом		100 га айдоо жерден талаачылыктан алынган өндүрүм, миң сом
	Бардык өндүрүм	Мал чарбачылыгы	
Баткен	3307,2	1523,6	1599,8
Жалал-Абад	3553,4	1428,7	2307,4
Ысык-Көл	2833,4	1222,6	1297,5
Нарын	774,2	547,4	482,3
Ош	3759,7	1847,8	1672,4
Талас	4056,6	985,8	2097,8
Чуй	6235,6	2572,9	1139,4
Бардыгы	24520,1	10128,8	10596,6
Колонка боюнча орточосу	3502,9	1447,0	1513,8
Орточо квадраттык кыйшаюу	59,2	38,0	38,9

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2016-ж., Б.-2022. –Кирүү режими <http://www.stat.kg/ru/publications>. – башкы беттен.

Жерди пайдалануунун жалпыланган эффективдүүлүк көрсөткүчү болуп бир гектар жерден айыл чарбасынан баа менен алынган дүң өндүрүмүнүн көлөмү. Жерди пайдалануунун үч көрсөткүчү боюнча облустардын рейтингин аныктоо үчүн математикалык өзгөчө таксонометрикалык методу колдондук. Салыштырмалуулукту сактоо үчүн облустардын 2017-2021 жылдардагы маалыматы 2021 жылдагы баа менен эсептелди, 2.2 – таблицанын маалыматтары.

Колонка боюнча орточо көрсөткүч колонкада болгон жыйынтык сумманы облустардын (7) бөлүп аныкталды. Биринчи колонканын жыйынтыгы 24520,1 түзөт, аны облустун санына бөлсөк 3502,9 алабыз (24520,1/7). Ортоквадраттык кыйшаюу 59,2 түзөт [$\sqrt{3502,9}$]. Айыл чарба жердин эффективдүүлүгүнүн башка көрсөткүчтөрү ушундай жол менен эсептелди.

Таксинометрикалык методу колдонуу үчүн 2. 2 - таблицанын сандарды X түрүндөгү матрицага келтиребиз:

$$x = \begin{Bmatrix} 3307,2 & 1523,6 & 1599,8 \\ 3553,4 & 1428,7 & 2307,4 \\ 2833,4 & 1222,6 & 1297,5 \\ 774,2 & 547,4 & 482,3 \\ 3759,7 & 1847,8 & 1672,4 \\ 4056,6 & 985,8 & 2097,8 \\ 6235,6 & 2572,9 & 1139,4 \end{Bmatrix}$$

Жогорку X матрицаны Z матрицага кайта өзгөртөбүз. Мында ар бир элемент X матрицадагы ылайыктуу элементин колонкадагы орточо маанинин ортосундагы айырманы орточоквадраттык кыйшаюу чоңдугуна бөлгөндөгү санды көрсөтөт, 2.3- таблицанын маалыматы. Z матрицасы төмөндөгүдөй түргө келет:

$$Z = \begin{Bmatrix} -3,31 & 2,02 & 2,21 \\ 0,85 & -0,48 & 20,40 \\ -11,31 & -5,91 & -5,56 \\ -46,1 & -23,67 & -26,52 \\ 4,34 & 10,55 & 4,08 \\ 9,36 & -12,14 & 15,01 \\ 46,17 & 29,63 & -9,62 \end{Bmatrix}$$

Дүң өндүрүмдүн 100 га айыл чарба жерден алынышы боюнча Z Баткен облусунда 3307,2 миң сом, республика боюнча орточо сан 3502,9 миң сом, алардын айырмасы (-195,7=3307,2-3502,9). Аны орточоквадраттык кыйшаюуга (59,2) бөлүп (-3,3) алабыз (-195,7/59,2). Z матрицанын калган элементи ушундай тартипте эсептелди. Баткен облусу үчүн ($S_{31}-\Pi_1$)² мааниси 2480,5 (-3,3-46,2)² түзөт.

Үч критерий боюнча сандар Z матрицада келтирилди. Эсептөө үчүн адегенде бул үч көрсөткүч боюнча эталонду аныктайбыз. Z матрицасы боюнча 100 га айыл чарба жерден жалпы алынган айыл чарба өндүрүмүнүн боюнча (S_{31})

эталон 46,17, мал чарба өндүрүмүнүн алуу боюнча (S_{32}) - 29,63, өсүмдүк өстүрүүчүлүктө 100 айдоо жерден тадаачылыктан алынган өндүрүм боюнча эталон (S_{33}) - 20,4. Биздин изилдөөдө эталон катары үч көрсөткүчтүн жогорку мааниси тандалды.

Ар бир облустун суммалык маанисин эсептөө үчүн төмөнкү формула колдонулду:

$$СП = (S_{31}-П_1)^2 + (S_{32}-П_2)^2 + (S_{33}-П_3)^2$$

Мында, СП – эффективдүүлүктүн үч көрсөткүчүнүн суммалык көрсөткүчү;

$П_1$, $П_2$, $П_3$ – эффективдүүлүктүн үч көрсөткүчү боюнча облустардын көрсөткүчтөрү;

Формулага Баткен облусунун сандык маанисин коюп төмөнкү санды алабыз:

$СП = [46,17 - (-3,31)^2 + (29,63 - 2,02)^2 + (20,4 - 2,21)^2 = 3541,4$. Башка облустардын суммалык көрсөткүчтөрү ушуга окшош ыкма менен эсептелди.

Айыл чарбалык жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн (СП) караган үч көрткүч боюнча Чүй облусу эң төмөн көрсөткүчкө ээ жана ал эң алдыңкы көрткүч болуп саналат.

2.3 - таблица. Айыл чарба жерди пайдалануунун 2016-2020 жж. Эффективдүүлүгү боюнча облустардын рангалык орду

Облустар	100 га айыл чарба жерге өндүрүү		Өсүмдүк өндүрүүдө 100 га айдоо жерге өндүрүү	СП – эффективдүүлүктүн үч көрсөткүчүнүн суммарлуу көрсөткүчү	Ранглык орду
	$(S_{31}-П_1)^2$	$(S_{32}-П_2)^2$	$(S_{33}-П_3)^2$		
Баткен	2450,8	760,9	330,8	3541,4	5
Жалал-Абад	2056,4	904,8	0,0	2961,2	3
Ысык-Көл	3307,2	1260,7	673,9	5241,8	6
Нарын	8518,0	2838,1	2201,2	13557,2	7
Ош	1752,5	363,0	266,4	2381,9	2
Талас	1357,7	1742,0	29,0	3128,8	4
Чүй	0,0	0,0	901,5	901,5	1

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2016-ж., Б.-2022. – Кируу режими <http://www.stat.kg/ru/publications>. – башкы беттен.

Калктын санынын өсүшү айыл чарба өндүрүшү үчүн бардык жер эффективдүү пайдаланышы керек. Ошондуктан облустардын айыл чарба жерди эффективдүү пайдалануу боюнча таксонометрикалык метод менен ордун аныктоо менен бирге аларды андан ары көтөрүү резервдерин аныктайт.

Кыргызстандын талачылыгынын көрсөткүчтөрү азырынча төмөн, өнүккөн өлкөлөрдүн деңгээлине жакындабайт, ал турсун совет убагындагыга да жете элек

бойдон калууда. Азыркы шарта Республика үчүн Чүй облусунда өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн өндүрүм көлөмүн көбөйтүү жана ошого жараша анын тенденциясын билүү менен келечектеги өнүгүшүн аныктоо өтө манилүү.

Чүй облусунда 100 га айыл чарба жерден алынган жалпы дүң өндүрүмүн, 100 га айдоо жерден алынган өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн өндүрүмүн башка облустардыкы менен салыштырылган жок, себеби табыгый-климаттык шарты жана топурактын сапаты бирдей эмес. Салыштырмалуу көрсөткүчтү камсыздоо үчүн өндүрүмдү эсептөө 2021 баа менен эсептелди. Бирдик аянттан алынган өндүрүм боюнча эсептелген айыл чарбалык жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүндө өсүү тенденциясы бар. Чүй облусунда 10 жыл ичинде айыл чарба өндүрүмүнүн жалпы жана тармактар боюнча өсүү темпи республиканыкынан жогору. Мал чарбасынын өндүрүмүнүн өсүү темпи өсүмдүк өстүрүүчүлүктөн алдыды. Чүй облусунда 100 га айыл чарба жерден алынган өндүрүм республиканыкына караганда эки эсе көп, Ошол эле учурда 100 га айдоо жерден талаачылыктан алынган өндүрүм республиканын көрсөткүчүнөн төмөн, 2.4 – таблицанын маалыматтары.

2.4 - таблица. Айыл чарба продукциясынын жалпы, талаачылыктын жана мал чарбасынын өндүрүмү 2021 жылдагы баада

	100 га айыл чарба жерден өндүрүү, миң сом				100 га айдоо жерден талаачылык өндүрүмү, миң сом	
	Айыл чарба өндүрүмү, баары		Мал чарбасынын өндүрүмү		Респуб-лика	Чүй облусу
	Респуб-лика	Чүй облусу	Респуб-лика	Чүй облусу		
2012	2946,7	4917,2	915,7	2121,4	14667,2	8509,8
2013	3008,0	5241,7	925,8	2134,1	15063,2	9624,5
2014	3042,5	4995,3	961,0	2255,8	14987,9	8296,4
2015	3189,3	5699,7	986,9	2314,4	15917,2	10453,4
2016	3285,7	5950,5	1015,6	2402,4	16410,6	11028,3
2017	3383,5	6123,0	1038,9	2469,6	16968,6	11403,3
2018	3506,6	6319,0	1063,9	2524,0	17715,2	11905,1
2019	3611,7	6502,2	1090,5	2577,0	18299,8	12297,9
2020	3654,6	6573,7	1112,3	2625,9	18427,9	12384,0
2021	3057,6	5660,0	1410,5	2667,9	13360,2	8978,4
2021 ж. 2012 ж. %	103,8	115,1	154,0	125,8	91,1	105,5

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. –Кирүү режими <http://www.stat.kg/ru/publications>. – башкы беттен.

Айыл чарбасы пайдаланган жердин негизги технологиялык көрсөткүчү болуп айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү саналат. Айыл чарбасын жүргүзүү шарты региондордо бирдей эмес. Ошондуктан аны баалоону Чүй облусунун айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн Кыргыз дыйканчылык

илимий изилдөө институту аныктаган илимий негизделген түшүмдүүлүк менен салыштырып жүргүздүк. Анда күздүк буудайдын түшүмдүүлүгү сугат жерде интенсивдүү технология менен 72 ц/га, өтө кайрак жерде – 14 ц/га, камсыздалган кайрак жерде – 23 ц/га, арпа сугат жерде – 32 ц/га, дандык жүгөрү – 80 ц/га, картошка – 220 ц/га, жашылчалар – 300-350, кант кызылчасы – 350-400 ц/га. Чүй облусунун кийинки беш жылдагы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн илимий негизделген түшүмдүүлүк менен салыштырганда, фабрикалык кант кызылчадан башкасында, төмөн экендигин көрсөттү.

Технологиялык эффективдүүлүк ресурстарды пайдалануу эффективдүүлүгүнө – эмгектин, өндүрүштүк фонддун, жердин, түздөн түз тассир берет, биз алардын ар бирин автономдуу эсептедик.

Чүй облусунда эмгек өндүрүмдүүдүк биз изилдеген мезгилде 172,4%, фонд кайтарымы 47,2% түздү, 2.5 – таблицанын маалыматтары. Фонд кайтарымдын тетири болушу изилденген 10 жыл ичинде негизги фонд азыркы баада төрт эсеге өсүшү менен түшүндүрүлөт. Бирок бул айыл чарбасы машина –трактор паркын төрт эсеге жаңырканын билдирбейт. Төмөн баадагы эски негизги каражаттар 2010 жылы көп болгон, кийин алардын ордуна келген техникалар, шаймандардын баасы өтө жогору.

2.5 - таблица. Чүй облусунун айыл чарбасында ресурстарды пайдалуунун эффективдүүлүгү

Годы	Айыл чарбасынын дүң өндүрүмү, 2020 жылдагы баада					
	1 иштеген адамга, миң сом		1 сом негизги фондко, сом		1 га айыл чарба жерге, сом	
	Респуб-лика	Чүй облусу	Респуб-лика	Чүй облусу	Респуб-лика	Чүй облусу
2012	2946,7	4917,2	915,7	2121,4	14667,2	8509,8
2013	3008,0	5241,7	925,8	2134,1	15063,2	9624,5
2014	3042,5	4995,3	961,0	2255,8	14987,9	8296,4
2015	3189,3	5699,7	986,9	2314,4	15917,2	10453,4
2016	3285,7	5950,5	1015,6	2402,4	16410,6	11028,3
2017	3383,5	6123,0	1038,9	2469,6	16968,6	11403,3
2018	3506,6	6319,0	1063,9	2524,0	17715,2	11905,1
2019	3611,7	6502,2	1090,5	2577,0	18299,8	12297,9
2020	3654,6	6573,7	1112,3	2625,9	18427,9	12384,0
2021	3057,6	5660,0	1410,5	2667,9	13360,2	8978,4
2021 ж. 2012 ж. %	103,8	115,1	154,0	125,8	91,1	105,5

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. –Кирүү режими <http://www.stat.kg/ru/publications>. – башкы беттен.

Айыл чарбасындагы эмгек өндүрүмдүүлүгү классикалык формула боюнча өндүрүлгөн дүң өндүрүмдүн тармакта иштеген адамдын жылдык орточо санына

болгон катышы менен эсептелди. Бирок дыйкан (фермер) чарбалардын иш аракетине байланыштуу, азыркы эмгек өндүрүмдүүлүктү аныктоо толуктоону талап кылат. Мындай жагдайдын себеби, аларда ордун толтуруу фондунун, керектөө фондунун, чогулушу фондунун чеги аныкталбагандыгына байланыштуу. Ошондуктан биз эмгек өндүрүмдүүлүктү тармактагы түпкү өндүрүм боюнча аныктоону сунуштаган окумуштуулардын көз карашын колдойбуз.

Айыл чарбасында дүң өндүрүмдүн бир бөлүгү дыйкан (фермер) чарбалар, өндүрүүчү-кызматкерлер керектейт, ал эми калганы чарбадан тыш жакка сатылат (чыгымдалат). Ошондуктан дүң өндүрүм алынган жана сатылган өндүрүмгө бөлүнөт.

Ошентип түпкү өндүрүм (ТӨ) формула боюнча аныкталат:

$T\Theta = D\Theta - O\Theta$,

ДӨ - дүң өндүрүм,

ОӨ - ортодогу (тармак ичиндеги) өндүрүм.

Биз 10 жылдагы түпкү өндүрүм боюнча эмгек өндүрүмдүүлүктү эсептедик.

Кийинки беш жылда (2017-202 жж.) ушулундай өткөн (2012-2016 жж.) мезгил менен салыштырсак Чүй облусунда айыл чарбанын дүң өсүш темпи 105,7%, ал эми түпкү өндүрүм – 124,7% өскөн. Ушул себептен ортодогу өндүрүм төмөндөгөн. Бул мезгилде айыл чарба өндүрүмүнүн дүң өндүрүмү боюнча эмгек өндүрүмдүүлүк 110,9%, ал эми түпкү өндүрүм боюнча – 130,8% өскөн, 2.6 – таблицанын маалыматтары. Айыл чарбасында түзүлгөн тенденция өндүрүштүн коммерцияланып, анын экономикасынын өсүшүнө түрткү бергенин кабарлайт.

2.6 - таблица. Чүй облусунда эмгек өндүрүмдүүлүк, 2021 ж. баада

	2012-2016 жж.	2017-2021 жж.	Өзгөрүшү, %
Беш жылдагы дүң өндүрүм, бардыгы, (млн. сом)	312559,3	330249,6	105,7
Беш жылдагы түпкү өндүрүм, бардыгы, (млн. сом)	217679,6	271397,9	124,7
Беш жылда иштегендердин саны, бардыгы (адам)	563	536,6	95,3
Дүң өндүрүм боюнча эмгек өндүрүмдүүлүк, миң. сом	555,2	615,4	110,9
Түпкү өндүрүм боюнча эмгек өндүрүмдүүлүк, миң. сом	386,6	505,8	130,8

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. –Кирүү режими <http://www.stat.kg/ru/publications>. – башкы беттен.

Эмгек өндүрүмдүүлүк өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн жыйынтыктоочу көрсөткүчү болуп саналат, анын факторлору көп кырдуу. Эмгек өндүрүмдүүлүккө экономикалык, өндүрүштүк факторлордон тышкары адамга зарптоо жана айыл жеринде социалдык, турмуш тиричилик шартын жакшыртуу жагын караган, социалдык факторлор таасир берет.

«Чүй облусунда жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун экономикалык механизмдери» үчүнчү бабында жердин эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизин түзгөн жер рыногунун жана жер мамилелеринин өзгөчөлүктөрү, жерди кирешелүүлүгү боюнча экономикалык баалоо, тармактын инфратүзүмүн жана агрардык секторду мамлекеттик колдоо каралган, облустун айыл чарбасынын келечектеги өнүгүүсүнүн болжолдуу прогнозу иштелип чыкты.

Госрегистр жер кадастрда жердин санына жана сапатына эсеп жүргүзөт, ошондой эле жерге экономикалык баалоого да. Бирок көп сандаган ээликтерде жердин кийинки көрсөткүчүн баалоо өтө татаал жана эмгекти көп талап кылган жараян, бирок керектүү.

Асылдуулугу бирдей жерлерде, бирок жайгашышы башкача климаттык шарты болсо, түшүмдүүлүгү жана чыгымы ар түрдүү болот. Жердин сугат тармагына, базарга жана рыноктук түзүмгө жакын ылайыктуу жайгашышы анын жогорку баада болуусун шарттайт.

Айыл чарбасы пайдаланган жер бирдигинин, ошону менен бирге айдоо жердин, баасы жердин жылдык кирешесине көз каранды.

Кыргызстанда айдоо жердин орчунду бөлүгү жарандардын жеке менчигинде. Бирок айдоо жерди майнапсыз пайдалангандыгы үчүн жер пайдалануучулардын жоопкерчилиги аягына чейин иштелип чыккан эмес.

Мыйзамдар жана мыйзам чегинлеги актылырдагы орун алган кемчиликтерге карабай жакшы, бирок аткарылбай жаткандыктан жаман. Айыл чабалык жерди пайдалууну жакшыртуу боюнча мыйзам чыгаруучу иш аракет көйгөйлөрдү эсепке алып дайыма өркүндөтүлүп турушу керек.

Кыргыз Республикасынын Жер Кодекси боюнча айыл чарбаык жерди пайдаланууну жана коргоону улуттук масштабда кызмат көзөмөлүн КР Айыл чарба министрлиги аткарышы керек. Бирок министрлик менен жергиликтүү мамлекеттик органдардын өз ара байланыш механизми так аныкталбаган. Бул себептен ага толуктоону киргизүү сунушталат.

Ири капиталистик ишканалардан дыйкандардын кызыкчылыгын коргоо үчүн кооперативдин эки түрү пайда болгон. Биринчиси өндүрүмдү кайра иштетүү жана сатуу, материалдык, техникалык жабдуу боюнча керектөөчүлүк кооперативи. Европада, АКШда өтө тараган коопертив болуп сатуучу кооператив саналат. Швецияда, Нидерландда, Данияда мындай кооперативдер сүт, жашылча рынокко сатуу боюнча 80-90%, чочко этин – 23-90% иш алып барышат [Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику [Текст]/ М. Трейси. - Пер.с англ. СПб Экономическая школа, 1995. -С. 109]. Аларда булар фермерлерге өндүрүмдү сатуу боюнча кызмат аткарган сатуучу кооперативдер деп аталышат.

Республикадагы экономиканын өнөгүшү рыноктук рельске өтө баштаганда КР Гражданлык Кодексте (160 статья) керектөөчү кооперативдерди түзүү каралган. Бирок бул статья 2003 жылдын 17 февралында №39 токтом менен жокко чыгарылган. Өнүккөн өлкөлөрдө, ошондой эле Россияда колдонуп жаткан мындай мүмкүнчүлүктөн айылдык товар өндүрүүчүлөр ажырап калды.

Ушул себептүү, бизде колдонулуп жаткан мыйзамдарга, а.и. КР Гражданлык Кодексине 160 статьяны калыбана келтирүүнү, ал эми 2004 жылдын 11-июнундагы КР «Кооперативдер жөнүндөгү» мыйзамда айыл чарбалык кооперативдерине көрсөтүлгөн айыл чарба өндүрүмүн берүү жана түшкөн акчаны кайтаруу механизмин, керектөөчү кооперативдерге кароону сунуштайбыз.

Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн көтөрүүчү маанилүү фактор - бул өндүрүштүн техникалык абалынан, технологиясынан, өндүрүштү уюштуруудан жана башкаруудан турган техникалык, уюштуруучулук деңгээлдин өнүгүшү.

Биздин изилдөө айыл чарбасы пайдаланган жердин эффективдүүлүгүнө фокусталгандыктан, биз жерди пайдалануу менен байланышкан айыл чарбасынын өндүрүштүк инфратүзүмүнө токтолобуз. Майда дыйкан (фермер) чарбалар үчүн Республикада техникалык, уюштуруучулук өндүрүштүн шартын түзүү инфратүзүм менен байланыштуу, ал айыл чарба өндүрүшүн интенсифтештирүүнүн эң маанилүү фактору катары аны индустриалдаштыруу, химиялаштыруу, мелиорациялоо ж.б. акырындап өсүшүнө болжолдойт.

Дыйкан (фермер) чарбалар айыл чарбанын инфратүзүмүн, керектөөчү жана башка кооперативдерди уюштуруу мамлекеттик колдоого муктаж.

Агрардык экономикада экономикалык прогноздоо методун колдонуп мамлекеттик жөнгө салуу индикативдик пландоо аркылуу ишке ашырылат. Биз оюбузча биздин сунуштар толук ишке ашырылса облустун айыл чарбасынын өнүгүү прогнозу оптимисттүү, ал эми өткөн 10 жылдык өсүш темп менен эсептегенде – пессимисттүү болот. Бул эки вариант менен эсептелген Чүй облусунун агрардык секторунун 2030 жылга чейинки оптимисттүү жана пессимисттүү өнүгүшүнүн прогнозу иштелип чыкты, 3.1 – таблицанын маалыматтары.

Талаачылыктын, мал чарбачылыктын өндүрүмдүүлүк көрсөткүчтөрүнүн баштапкы маалыматы болуп кийинки 10 жылдагы жылдык орточо өсүш темпи алынды. Буга төмөнкү функцияны колдондук $Y_n = \Phi_n \cdot (X)^7$,

мында, Y_n жана Φ_n айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнүн, малдын жана канатуулардын өндүрүмдүүлүгүнүн прогнозу жана чыныгысы;

X - кийинки 10 жылдагы орточо жылдык өсүш темпи.

Мисалы, кийинки 10 жылда (2012-2021 жж.) буудайдын орточо түшүмдүүлүгү 23,0 ц/га, ал эми ушул жылдардагы орточо жылдык өсүш темп коэффициент менен 1,035 түздү. Формулага бул сандарды коюп буудайдын түшүмдүүлүгү 29,0 ц/га алдык ($Y_n = \Phi_n \cdot [X]^7 = 23,0 \cdot [1,035]^7$). Алынган көрсөткүчтөр облустун кээ бир жылда жетишкен деңгээли менен салыштырылды.

Малдын жана талаачылыктын пессимистик өндүрүмдүүлүгү ушунтип эсептелди. облустун кээ бир жыл жетишкен, бирок реалдуу жогорку көрсөткүчтөр оптимистик болуп алынды.

Биз прогноздук көрсөткүчтөр бирдей мааниде болушу үчүн прогнозду иштеп чыгууда 2021 жылдагы баа менен эсептедик.

2030 жылга чейинки өндүрүм өсүмдүктөрдүн айдоо аянты көбөйтүлбөй, 2021 ж. деңгээлинде алынды, өндүрүмдүн наркы да ушул жылдагы баа менен алынды. Мал чарбасынын тоют менен камсыздалышы 79,6% түздү. Ошондуктан мал чарбасынын өндүрүмүн эсептегенде малдын, үй канаатуулардын саны бир азга өсүшү каралып дүң өсүш алардын өндүрүмдүүлүгүнүн көтөрүлүүсүнүн эсебинен прогноздолду.

3.1 - таблица. Чүй облусунун айыл чарбасынын 2030 ж. чейинки прогноздук параметри (көлөмү миң тонна, суммасы млн сом)

	Акыркы беш жылдагы орточо (2017-2021 жж.), факт	Прогноз 2030 ж.	Өсүш темпи 2030 ж. орточо көрсөткүчкө, %
Өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн накта өндүрүмү			
1. Дан өсүмдүктөрү, баары	732,5	877,5	119,8
2. Кант кызылчасы	454,7	475,2	104,5
3. Картошка	182,5	192,1	105,3
4. Жашылча	443,9	546	123,0
5. Бахча өсүмдүктөрү	99,6	129,6	130,1
6. Мөмө-жемиш	17,1	17,7	103,5
7. Жүзүм	0,7	0,7	100,0
Өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн өндүрүмүнүн наркынын акчалай суммасы			
1. негизги өсүмдүктөр	39386,2	45880,8	116,5
2. Тоют жана башкасы	8143	9497,3	116,6
3. Өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн өндүрүмүнүн жайынтыгы	47529,2	55378,1	116,5
Мал чарбачылыктын накта өндүрүмү			

Мал жана канатууларды өстүрүү	55,7	58,7	105,4
Чийки сүт	430,3	454,9	105,7
Жумуртка, млн даана	336,9	378,3	112,3
Жүн, тонна	1810	1810	100,0
Мал чарбачылыктын өндүрүмүнүн наркынын акчалай суммасы			
1. Мал чарбасынын негизги продукциялары	33781,6	35825,1	106,0
2. Башка өндүрүм	323,6	343,9	106,3
3. Мал чарбачылыктын өндүрүмүнүн жыйынтыгы	34105,2	36169,0	106,1
Айыл чарбасынын дүң өндүрүмүнүн баары	81634,4	91547,1	112,1

Булак. Автор түзгөн (Эсептер диссертациянын №6.3, №7.12 тиркемелеринде)

Чүй облусунун мал чарбачылыгы бодо малдын өндүрүмүн өндүрүүгө адистешкен. Мал чарбалык өндүрүмдүн түзүмүндө ал тармактын үдүшү 2021 жылы 55,3% түзгөн. Бодо мал чарбасы интенсивдүү тармак болуп саналат, сүт багытындагы уйлар, торпектор, кунажындар чыктуу жана жаш чөптөр тоютту керектөөгү чоң муктаждыгы бар, бирок алар менен камсыздоо өтө төмөн бойдон калууда.

Келечекте сүт багытындагы уйларды багууну өнүктүрүү үчүн бул көйгөйлөрдү жоюу, ошондой эле айыл чарбалык малдын, канаатуулардын асылдуулук курамын жакшыртуу керек. Калкты тамак аш менен камсыздоо, ошондой эле айыл чарбасынын кирешелүүлүгүн өстүрүү, айыл тургундарынын жашоо деңгээлин жогорулатуу жагында облустун мүмкүнчүлүгү чоң. Облустун сүт азыктары экспортко багыт алган болуп эсептелгендиктен аны көбөйтүү Казахстанга экспортоону артырат. Анын көлөмүнүн өсүшү Республикада өндүрүлбөгөн айыл чарбасынын материалдык ресурстарын сатып алууга керектүү бекем валютаны алууга мүмкүндүк түзөт.

КОРУТУНДУ

Чүй облусунун айыл чарбасынын сандык маалыматынын негизинде айыл чарбасы пайдаланган жердин эффективдүүлүгүн жогорулатуунун теоретикалык, методикалык негиздерин изилдөө төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди:

1. Окумуштуу экономистер «өндүрүштүн эффективдүүлүк» маңызын, адамдын иш аракетинин жыйынтыгын, таасирдүүлүгүн түшүндүргөн экономикалык мыйзамдын бир формасы катары бирдей түшүнүшөт. Тармактык экономикалык илимдер тармактык түзүмдүн өзгөчө шартында анын иштешин белгилейт. Айыл чарбасы пайдаланган жердин эффективдүүлүгү өндүрүштүн (кайта өндүрүүнүн) технологиялык, экономикалык, социалдык, экологиялык эффективдүүлүгүн өлчөгөн жагдайлуу жана системалуу көрсөткүчтөр боюнча каралат. Алардын ар биринин өзүнүн көрсөткүчү бар жана аларга өзгөчө маалымат керек, бирок аларды көп сандаган чакан дыйкан (фермер) чарбалар беришпейт.
2. Кыргызстандагы жер мамилелери жерге менчиктик ээлик жана аны пайдалануу негизинде түзүлгөн. Айыл жериндеги жашоочуларга бирдей шарт түзүү жана алардын арасында нааразыкты болтурбоо үчүн жер реформасынын жүрүшүндө аларга айдоо жер бекер берилген. Айыл чарбалык жерди сактоо жана эффективдүү пайдалануу үчүн жер пайдалануучулардын, ошондой эле жерди коргоо жана пайдалануу боюнча мыйзам жоболоруна жооптуу мамлекеттик органдардын жоопкерчиликтерин камтыган мыйзамдарга, мыйзамдын чегиндеги актыларга толуктоо сунушталды.
3. Рынок шартында айыл тургундарына киреше берүүчү айыл чарбасы жападан жалгыз тармак ылып калды. Чүй облусунда жылдан жылга айыл чарба өндүрүшүндө иштеген адамдардын саны өсүп, ал эми бир чарбага туура келген жер участогунун өлчөмү азаяп жатат. Натыйжада алардын кирешеси азайгандыктан айыл калкынын жашоо деңгээли төмөндөдө. Дыйкан (фермер) чарбалар реформанын башталышында эптеп күн өткөрүү менен алектенсе, кийин бизнести уюштурууга киришти. Алар жакшы эмгектене баштап белгилүү жетишкендиктерге жетишишти жана кийинки 10 жылда айыл чарба өндүрүмүн өндүрүү, 2021 жылдагы баа менен, темпи Республикада 125,9%, Чүй облусунда 137,4% түздү.
4. Ресурстардын а.и. айыл чарбасы колдонгон жердин чектелгендиги, аларды эффективдүү пайдаланууну талап кылат. Жердагы чектелген ресурстарга кирет. Азыркы чарба жүргүзүү шартында дыйкан (фермер) чарбалар финансалык отчет бербегендиктен 100 га айыл чарба жерден алынган жалпы айыл чарбасынын жана мал чарбачылыгынын дүң өндүрүмү, 100 га айдоо жерден - талаачылыктын дүң өндүрүмү, жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн көрсөтөт.
5. Айыл чарбасында эмгек өндүмдүүлүктү майда товардык өндүрүш шартында дүң өндүрүм боюнча классикалык аныктоону тармактын түпкү өндүрүм боюнча эмгек өндүрүмдүүдүк менен толуктоо максатка ылайыктуу деп эсептейбиз. Агрардык экономикада дүң өндүрүм (ДӨ), түпкү өндүрүм (ТӨ), ортодогу (тармак ичиндеги) өндүрүм (ОӨ) түшүнүктөрү бар. Анын экинчиси дүң өндүрүмдүн сыртка сатылган, коом көп муктаж бөлүгүн туюндурат.
6. Айыл чарбасынын өндүрүштүк, сатуучулук жана каржылык жараянына таасир эткен экономикалык механизм прогноздоо, пландоо, бюджеттик каржылоо, насыялоо, салык алуу аркылуу ишке ашырылат. Кийинки 10 жылдагы өнүгүү индикатарын пайдаланып Чүй облусунун айыл чарбасынын 2030 жылга чейинки прогнодук параметри иштелип чыкты.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Чүй облусунда айыл чарба өндүрүшү үчүн жер ресурстарды ургалдуу пайдалануу боюнча изилдөөнүн жыйынтыгы төмөнкү практикалык сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

1. Айдоо жер аянтын кыскартылышына, сапатынын начарлашына, аларды ургалдуу эмес пайдаланышына жол берилбеши үчүн КР колдонулуп жаткан мыйзамдарга жер пайдалануучулар менен мамлекеттик органдардын өз ара мамилелерин жөнгө сала турган сунуштар киргизилген, анда КР Жер Кодекстин талаптарын аткарбагандык үчүн жоопкерчилик каралган, бул үчүн КР өкмөтүнө мамлекеттин менчигине жерди өткөрүп алуу тартиби жөнүндө Жобону бекиттүү жана аны андан ары башка жакка ижарага берүү же аукциондо сатуу сунушталган.

2. Жер пайдалануучулардын жердин мекнчик ээси ким экендигине карабай топурактын асылдуулугун сактоо, айыл чарбалык жерди ургалдуу пайдаланууга түрткү берген таасирдүү факторлорду системалоо, ошондой эле мамлекеттик органдардын аларга укуктук мониторингди уюштуруу тартиби иштелип чыкты.

3. Түздөн түз өндүрүүчүлөрдөн алынган айыл чарбалык экономикалык маалыматтын жетишсиздик шартында жерди пайдалануунун эффективдүүлүк көрсөткүчү чектелген алкакта, эмгек өндүрүмдүүлүк, фондун кайтарымдуулугу, ошондой эле 100 га айыл чарба жерден алынган мал чарбалыктын дүң өндүрүмү, талаачылыкта 100 га айдоо жерден – өсүмдүк өстүрүчүлүктүн дүң өндүрүмү сунушталган, алардын өсүшү же азаяшы өндүрүмдүн пайдалуулугуна жана өздүк наркына аракеттүү таасир берип, жалпысынын жерди эффективдүү пайдаланууну чагылдырат.

4. Айыл чарбасынында эмгек өндүрүмдүүлүктү түпкү өндүрүмү боюнча аныктоо модели сунушталды, ал чакан айылдык товар өндүрүүчүлөрдү кирешени көбөйтүү максатанда бир жагынан өндүрүштү кооммерциялаштыруу, экинчи жагынан рынокту тамак аш жана чийки зат менен арбытуу.

5. Айыл чарбасынын капиталынын органикалык курамында утурумдук капитал басымдуулук кылган шартында анын материалдык, техникалык базасын бекмдөө зарылчылыгы түзүлөт, ошондуктан республикалык өсүшүнө жараша мамлекеттик колдоону көбөйтүп, өнүккөн өлкөлөрдүн денгээлине чейин жеткирүү сунушталды.

6. В условиях преобладания переменного капитала в органическом составе капитала в сельском хозяйстве возникает необходимость укрепления его материально-технической базы для чего обоснован и предложен увеличение суммы государственной поддержки по мере роста республиканского бюджета и довести до уровня поддержки развитых стран.

7. Агрардык тармактын өндүрүштүк потенциалын жогорулатуу жана айыл чарба өндүрүмүн көп өлчөмдө жана жогорку сапаттуу өндүрүү үчүн айыл чарбасынын инфратүзүмүн өнүктүрүү алгоритми сунушталды, ал үчүн КР Граждандык Кодекске керектөөчү кооператив жөнүндө толуктоо киргизүү, б.а. 160 статьяны кайра калыбына келтирүү, ошондой эле айыл чарба өндүрүмүн

берүү жана түшкөн акчаны бөлүштүрүү КР «Кооперативдер жөнүндө» мыйзамда каралышы, сунушталды,

8. Кийинки 10 жылдагы талаачылыктын, мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнүн жылдык орточо өсүш темпин пайдаланып Чүй облусунун айыл чарбасынын 2030 жылга иштелип чыккан өнүгүү болжолу мамлекеттик органдар келечектеги өнүгүү долбоорлоду иштеп чыгууда колдонсо болот.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Сагынбекова, Б. У.** Экономические основы международной торговли и проблемы повышения экспортного потенциала Кыргызстана [Текст]/ Ж. Жумабаев, Б. У. Сагынбекова // Известия вузов Кыргызстана. – 2018. - №6. - С. 68-73. elibrary.ru/item.asp?id=37136364
2. **Сагынбекова, Б. У.** Перспективы роста сельскохозяйственного производства Чуйской области [Текст]/ Ж. Жумабаев, Б. У. Сагынбекова // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2019. - №2(47). - С. 62-66. elibrary.ru/item.asp?id=45694729
3. **Сагынбекова, Б. У.** Развитие земельных отношений в улучшении использования сельскохозяйственных земель [Текст]/ Жумабаев Ж., Сагынбекова Б. У. // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2020. - №1(48). - С. 60-65. elibrary.ru/item.asp?id=45148836
4. **Сагынбекова, Б. У.** Оценка эффективности сельскохозяйственного производства Чуйской области [Текст]/ Б. У. Сагынбеков // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2020. - №1(48). - С. 136-141. elibrary.ru/item.asp?id=45148860
5. **Сагынбекова, Б. У.** Современные состояние развития сельского хозяйства [Текст]/ Б. У. Сагынбекова // Известия вузов Кыргызстана. – 2021. - №2. - С. 94-99. elibrary.ru/item.asp?id=47228356
6. **Сагынбекова, Б. У.** Развитие сельского хозяйства за годы независимости [Текст]/ Ж. Жумабаев, Б. У. Сагынбекова // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2021. - №3(52). - С. 40-44. elibrary.ru/item.asp?id=47330248
7. **Сагынбекова, Б. У.** Аграрная реформа в развитии сельского хозяйства [Текст]/ Б. У. Сагынбекова // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2021. - №3(52). - С. 64-68. elibrary.ru/item.asp?id=47330256
8. **Сагынбекова, Б. У.** Инфраструктура аграрного производства и ее экономическое значение [Текст]/ Ж. Жумабаев, Б. У. Сагынбекова // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2022. - №2(55). - С. 34-38. elibrary.ru/item.asp?id=50136490
9. **Сагынбекова, Б. У.** Оценка эффективности ресурсов в аграрной экономике Кыргызстана [Текст]/ Ж. Жумабаев, Б. У. Сагынбекова // Вестник КРСУ им. Б. Ельцина. – 2022. – том 22 №11. - С. 8-13. elibrary.ru/item.asp?id=50087614
10. **Сагынбекова, Б. У.** Оценка регионов республики по производству продукции сельского хозяйства и его эффективности [Текст]/ Б. У. Сагынбекова // Вестник КРСУ им. Б. Ельцина. – 2022. – том 22 №11. - С. 51-54. elibrary.ru/item.asp?id=50087620

**Сагынбекова Бегаим Улановнанын 08.00.05 – тармактык экономика
адистиги боюнча экономика илимдердин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн «Чүй облусунда айыл чарба жерди
пайдалануунун майнаптуулугун жогорулатуу» темасындагы
диссертациянын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: жер мамилери, жер реформасы, айыл чарбасы пайдаланган жер, жердин технологиялык жана экономикалык эффективдүүлүгү, экономикалык механизмдер, айыл чарбасынын инфратүзүмү, индикативдик болжолдоо.

Изилдөө объектиси болуп айдоо жерге жеке менчиктик басымдуулук шартындагы Чүй облусунда айыл чарбасы саналат.

Изилдөөнүн предмети – айыл чарбасынын эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизги катары жер ресурстарын пайдалануу көз карашын караган экономикалык жана өндүрүштүк жараян.

Изилдөөнүн масаты – жерди пайдалануудагы илимий-теориялык маселелерди изилдөө жана иш жүзүндө жыйналган тажрыйбаны талдоо, айыл чарбасы пайдаланган жердин майнаптуулугун жогорулатуу боюнча жер мамилелерин өркүндөтүүчү сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө ыкмалары. жалпы илимий методдор: байкоо, системалоо жана салыштыруу, логикалык индукция жана дедукция ыкмалары, байланыштарды билүү, анализ, синтез, моделдөө, илимий так методдор: эконометрикалык, фактордук, прогноздоо, экономикалык статистика.

Изилдөөнүн жаңылыгы жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу боюнча илимий-усулдук орунду негиздөө жана практикалык чараларды, жер мамилелерин жөнгө салуу жана экономикалык механизмдерди өркүндөтүү эске алуу менен, иштеп чыгуу

Алынган натыйжалар: жер ээлерине карата укуктук нормаларды жана өндүрүштүк талаптарды өркүндөтүү боюнча сунуштар, рекомендациялар жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу мүмкүнчүлүгүн аныктаганда пайдаланууга болот.

Колдонуу даражасы. Изилдөөнүн натыйжалары Чүй облусунун айыл чарбасын келечектеги (2030 г.) өнүгүү стратегиясын иштеп чыгууда, ошондой эле мамлекеттик органдар жерди коргоо жана максаттуу пайдаланууну көзөмөлдөөдө пайдаланат.

Колдонуу чөйрөсү. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги жер пайдануу менен байланышкан программаларды иштеп чыгууда изилдөөнүн негизги натыйжаларын пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Сагынбековой Бегаим Улановны на тему
«Повышение эффективности использования сельскохозяйственных
земель в Чуйской области» на соискание ученой степени кандидата
экономических наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика**

Ключевые слова: земельные отношения, земельная реформа, земли сельскохозяйственного использования, технологическая и экономическая эффективность земель, экономические механизмы, инфраструктура сельского хозяйства, индикативное прогнозирование.

Объектом исследования является сельское хозяйства Чуйской области, в условиях преобладание частной собственности на пашню.

Предмет исследования – экономические и производственные процессы, с точки зрения использования земельных ресурсов, как основы повышения эффективности сельского хозяйства.

Целью диссертационной работы – исследование научно-теоретических вопросов и анализ накопленного практического опыта землепользования, разработка предложений совершенствования земельных отношений по повышению эффективности земли сельскохозяйственного использования.

Методы исследования. общенаучные методы: наблюдение, систематизация и сравнение, обобщение, приемы логической индукции и дедукции, познания связей, анализ, синтез, моделирование, конкретно-научные методы: эконометрические, факторный, прогнозирования, экономической статистики.

Научная новизна результатов исследования заключается в обосновании научно-методических положений и разработке практических мер по повышению эффективности землепользования, с учетом совершенствования экономического механизма и регулирования земельных отношений.

Полученные результаты: предложения и рекомендации по совершенствованию правовых норм и производственных требований к землевладельцам могут быть использованы при определении возможности повышения эффективности землепользования.

Степень использования. Результаты исследования были использованы при разработке стратегии развития сельского хозяйства Чуйской области на перспективу (2030 года), а также государственными органами – для осуществления контроля за целевым использованием и охраной земель.

Область применения. Основные результаты исследования могут использоваться в практической деятельности Министерства сельского хозяйства КР при разработке программ, связанных с землепользованием.

RESUME

Thesis of Sagynbekova Begaim Ulanovna on the topic “Improving the efficiency of the use of agricultural lands in the Chui region” for the degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.05 - sectoral economics

Keywords: land relations, land reform, agricultural land, technological and economic efficiency of land, economic mechanisms, agricultural infrastructure, indicative forecasting.

The object of the research: The most important of these factors is agriculture in the Chui region, where private ownership of arable land is predominant.

The subject of the research: economic and production processes, from the point of view of the use of land resources, as the basis for improving the efficiency of agriculture.

The purpose of the dissertation research - Study of scientific-theoretical issues and analysis of the accumulated practical experience of land use, development of proposals to improve land relations to improve the efficiency of agricultural land use.

The research method: general scientific methods: observation, systematization and comparison, generalization, methods of logical induction and deduction, knowledge of relationships, analysis, synthesis, modeling, specific scientific methods: econometric, factor, forecasting, economic statistics.

The scientific novelty: the results of the study lies in the substantiation of scientific and methodological provisions and the development of practical measures to improve the efficiency of land use, taking into account the improvement of economic mechanism and regulation of land relations.

Results: proposals and recommendations for improving legal norms and production requirements for landowners can be used in determining the possibility of improving the efficiency of land use.

Degree of use: The results of the study were used in the development of a strategy for the development of agriculture in the Chui region for the future (2030), as well as government agencies - to control the targeted use and protection of land.

Scope: The main results of the study can be used in the practical activities of the Ministry of Agriculture of the Kyrgyz Republic in the development of programs related to land use.